

اهمیت آشنایی با فرایند فرزندپروری با تأکید بر توقعات تربیتی - روان‌شناختی حداقلی اسلام از والدین

علی احمد پناهی*

چکیده

یکی از توقعات مهم از والدین در نظام خانواده، آموزش و پرورش فرزندان به گونه‌ای هم‌تراز با هنجارهای اخلاقی، اجتماعی، دینی و فرهنگی است. در آموزه‌های اسلامی توقعات حداقلی و حداکثری در رابطه با آموزش و پرورش فرزندان وجود دارد. پرسش اساسی این است که فواید آگاهی والدین از فرایند فرزندپروری چیست و توقعات (انتظارات) حداقلی اسلام از والدین در فرایند فرزندپروری کدام است؟ در این پژوهش تلاش می‌شود تا افزون بر تبیین اهمیت آگاهی والدین از فرایند فرزندپروری از دیدگاه اسلام و دانش روان‌شناسی، به استخراج و استنباط توقعات اسلام از والدین درباره فرزندپروری پرداخته شود. پژوهش حاضر از روش توصیفی-تحلیلی و اجتهادی بهره برده است که از تتبع و ژرف‌اندیشی و اجتهاد در آموزه‌های اسلامی و آموزه‌های تربیتی-روان‌شناختی می‌توان نتیجه گرفت که توقعات مختلفی از والدین در مورد فرزندپروری وجود دارد. توقعات حداقلی (نه حداکثری) اسلام در فرایند فرزندپروری عبارت است از: ۱. لزوم تعامل مسئولانه با فرزند؛ ۲. رعایت اولویت‌ها در فرزندپروری؛ ۳. بهره‌گیری از تشویق و تنبیه هوشمندانه؛ ۴. تأکید بر تحول‌شناختی؛ ۵. تقویت خودکنترلی در فرزندان؛ ۶. تغافل بجا؛ ۷. رفتار صمیمانه با فرزندان؛ ۸. رعایت هم‌ترازی با تحولات زیستی و روان‌شناختی فرزندان؛ ۹. مدارا و نرم‌کنشی با فرزندان. واژگان کلیدی: تحول‌شناختی، فرزندپروری، تعامل مسئولانه، رعایت هم‌ترازی، تغافل هوشمندانه، توقعات حداقلی.

مقدمه

یکی از اساسی‌ترین فرایندهای تحوّل در گستره حیات دنیوی، فرزندپروری است. فرزندپروری به معنای منظومه‌ای از بازخوردها، نوع تعامل و چارچوب‌های والدین نسبت به کودکان (دسجاردینز^۱ و همکاران، ۲۰۰۸) و به معنای روش‌های به‌کارگیری توانایی‌ها در حوزه فرزندپروری (استرنبرگ،^۲ ۲۰۱۱) از ضرورت‌های شکل‌گیری ویژگی‌ها و کنش‌ورهای شناختی و رفتاری بهنجار در فرزندان است. آشنا کردن والدین با اهمیت و راه‌های تربیت فرزند از مهم‌ترین نکاتی است که باید به آن پرداخته شود؛ زیرا والدین به منزله عمود خیمه خانواده، به لحاظ کیفی و کمی بیشترین نقش و وظیفه را در فرایند فرزندپروری برعهده دارند. پرسش و مسئله اساسی این است که مهم‌ترین توقعات حداقلی (توقعات ضروری و حتمی) از والدین در رابطه با تربیت فرزند چیست؟ با تتبع و ژرف‌اندیشی در آموزه‌های اسلامی می‌توان ادعا کرد که توقعات و انتظارات مختلفی از والدین در مورد پرورش و آموزش فرزندان وجود دارد. در آموزه‌های اسلامی به گونه‌های مختلف (تصریحی، تلویحی و تضمینی) به توقعات والدین در فرزندپروری می‌پردازد. در چشم‌انداز اسلامی، فرزندپروری یکی از شاخص‌ترین نقش‌های والدین قلمداد شده و مسئولیت دقیق و خطیری را برعهده والدین گمارده است^۳ (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۶۲۲). مربی‌گری والدین نسبت به فرزندان از موضوعاتی است که در گزاره‌های دینی به روشنی بدان تصریح می‌شود^۴ (نوری، ۱۴۰۸، ج ۲). تعالیم اسلامی مصونیت‌بخشی از ابتلا به ناهنجاری‌های روانی، اخلاقی، شخصیتی و اجتماعی فرزندان و نسل‌های بعدی آنان را با عملکرد آموزشی و پرورشی والدین مرتبط دانسته است^۵ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۵). آموزه‌های توصیفی و تجویزی اسلام در فرایند فرزندپروری بسیار گسترده و متقن است. مهم‌ترین انتظارات در فرزندپروری اسلامی - به دلیل ابتناب بر گزاره‌های وحیانی، تغذیه از معارف ناب و به دلیل مصونیت حداکثری از آزمایش و خطاهای متعارف در علوم تجربی - برخوردار از اتقان، جامعیت، واقع‌بینی، هم‌ترازی با ظرفیت‌ها و استعدادهای آحاد انسانی و پوشش‌دهنده گستره تحوّل است. در آموزه‌های اسلامی، افزون بر تأکید گسترده بر لزوم پرورش فرزندان^۶ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۱۵۰)، دوره‌های مهم فرزندپروری را به سه دوره (کودکی، نوجوانی و جوانی) تقسیم کرده است^۷ (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۴۷۶). در

1. Desjardins, J.

2. Sternberg, J. R.

۳. أَنْكَ مَسْئُولٌ عَمَّا وُلِّيْتَهُ مِنْ حُسْنِ الْأَدَبِ وَ الدَّلَالَةِ عَلَى رَبِّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ الْمَعُونَةِ عَلَى طَاعَتِهِ.

۴. حَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يُحَسِّنَ أَسْمَهُ وَ يُحَسِّنَ أَدَبَهُ.

۵. إِنَّ اللَّهَ يُفْلِحُ بِفَلَاحِ الرَّجُلِ الْمُؤْمِنِ وَ وُلْدَهُ وَ وُلْدَ وُلْدِهِ.

۶. إِنَّ خَيْرَ مَا وَرَثَ الْأَجْمَاءُ لِأَبْنَائِهِمُ الْأَدَبُ لَا الْمَالُ فَإِنَّ الْمَالَ يَدْهَبُ وَ الْأَدَبُ يَبْقَى.

۷. الْوَالِدُ سَيِّدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَ عَبْدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَ وَزِيرٌ سَبْعَ سِنِينَ فَإِنْ رَضِيَتْ أَخْلَاقُهُ لِأَخْدَى وَ عَشْرِينَ وَ إِلَّا فَاصْطَرَبَ عَلَى جَنْبِهِ فَقَدْ أَعْدَرَتْ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى.

علم روان‌شناسی و به‌ویژه روان‌شناسی رشد و تحول، مهم‌ترین دوره‌های تحول و رشد را دوره کودکی، نوجوانی و جوانی می‌داند؛ دوره کودکی نیز شامل سه مرحله است که عبارتند از: مرحله نوزادی،^۱ مرحله اوایل کودکی^۲ و اواسط و انتهای کودکی^۳ (سانتراک، ۲۰۱۱، ص ۱۶ و ۱۷).

آشنایی والدین با اقتضانات فرایند فرزندپروری، چشم‌انداز آنان را نسبت به تربیت فرزند، واقع‌بینانه کرده و آنان را برای ایفای این نقش مهم، مصمم و آماده می‌کند (لی^۴ و همکاران، ۲۰۱۲). آمادگی و مهارت‌های والدین در ایجاد فضای عاطفی-روان‌شناختی در خانواده، از عوامل مؤثر در شکل‌گیری و تحول شخصیت و ویژگی‌های رفتاری فرزندان است (فلاحتی^۵ و همکاران، ۲۰۱۴). شیوه فرزندپروری والدین از متغیرهای شاخص و تأثیرگذار در تحقق اهداف تربیتی آنان است (دوروس^۶ و همکاران، ۲۰۰۸). پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که مهم‌ترین عناصر در تحول رفتارهای برونی‌سازی شده فرزندان متأثر از شیوه فرزندپروری والدین است (رنر^۷، ۲۰۱۲؛ گودمن^۸ و همکاران، ۲۰۱۱). بسیاری از محققان، به‌ویژه اسلان^۹ (۲۰۱۱) و رادینو^{۱۰} و همکاران (۲۰۱۳)، اذعان می‌کنند که اتخاذ سبک تربیتی مناسب و حمایت منطقی و بهنجار از فرزند، می‌تواند پیامدهای مثبت در ویژگی‌های رفتاری و روان‌شناختی فرزندان را به دنبال داشته باشد. برخی مطالعات نشان‌دهنده ارتباط بسیاری از اختلال‌های شخصیتی و رفتاری فرزندان با سبک فرزندپروری و نوع روابط والد-کودک است (لیب^{۱۱} و دیگران، ۲۰۰۷). توصیه دانش روان‌شناسی این است که چنانچه والدین در گستره فرزندپروری تلاش لازم و عالمانه‌ای را داشته باشند و روش‌های آموزشی و تربیتی مناسب و هم‌تراز با سیر تحولی (زیستی، شناختی، عاطفی و هیجانی) فرزندان را اتخاذ کنند، احتمال تحقق‌گشوری‌های شناختی و رفتاری بهنجار و مطلوب در فرزندان افزایش می‌یابد (دادستان، ۱۳۸۶، ص ۲۵۱). در فرایند تحول و تربیت فرزند، عناصر مختلفی همچون عوامل زیستی-ژنتیکی^{۱۲} (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۳۲ و ۳۵۴)، فرهنگی،

1. Infancy
2. Early childhood
3. Middle and late childhood
4. Santrock
5. Lee, P. C.
6. Falahati
7. Dorros, S.
8. Renner, L. M.
9. Goodman, S. H.
10. Aslan, S.
11. Raudino, A.
12. Lieb, R.

۱۳. تَرَوُّجُوا فِي الْحِجْرِ الصَّالِحِ، فَإِنَّ الْعِرْقَ دَسَّاسٌ. إِيَّاكُمْ وَ تَرَوِّجِ الْحَمَقَاءَ فَإِنَّ صُخْبَتَهَا بَلَاءٌ وَ وُلْدَهَا ضِيَاعٌ.

اجتماعی، آموزشی، خانوادگی و مدل حاکمیت تأثیرگذارند (برونفن برنر و موریس،^۱ ۲۰۰۶) و عوامل خانوادگی و به‌ویژه نقش والدین از عناصر اصلی برشمرده می‌شوند. در سبک فرزندپروری مبتنی بر آموزه‌های اسلامی با دو گونه از انتظارات، ضوابط و بایدها روبه‌رو هستیم. برخی از انتظارات و ضوابط فرزندپروری معطوف به تمام دوره‌های فرزندپروری (کودکی، نوجوانی و جوانی) است و جنبه عمومی دارد و شرط لازم در تحقق فرزندپروری است. برخی از انتظارات و ضوابط، معطوف به دوره خاص و یا دست‌کم در برخی از دوره‌ها محوریت بیشتری دارد. با نگاه اجمالی به پژوهش‌های انجام شده در زمینه تربیت فرزند، روشن شد که پژوهش‌های جدی و قابل طرح در این باره بسیار اندک است. برخی از پژوهشگران همچون پاکدامن و همکاران (۱۳۹۰)، حاجی‌زاده نوریه (۱۳۹۶) و بناری (۱۳۹۸) در پژوهش خود به مباحثی چون نقش سبک فرزندپروری در تحول اجتماعی و اخلاقی فرزندان و به موضوع تربیت فرزند در دوره سیادت پرداخته‌اند. در پژوهش حاضر تلاش می‌شود تا به توقعات حداقلی، اساسی و عام در سبک فرزندپروری پرداخته که آن شرط لازم در پرورش و تربیت و نیز قابل استخراج و استنباط از آموزه‌های اسلامی است؛ همچنین با تأکید بر عواملی که جنبه روان‌شناختی و تربیتی دارد. روش به کار رفته در این پژوهش نیز توصیفی-تحلیلی و اجتهادی است.

فواید و اهمیت آشنایی والدین با فرایند و الزامات فرزندپروری

آشنایی با فرایند و روش‌های فرزندپروری و کاربست آن در فرایند آموزش و پرورش فرزندان، سبب افزایش کارآمدی والدین در فرزندپروری و تسهیل فرایند پرورش می‌شود (واندل هاسلت و دی ریت،^۲ ۲۰۱۲). افرادی که از دانش و مهارت کافی برخوردارند، در انجام وظایف و نقش‌های خود دارای صلابت و اطمینان بیشتری هستند و با چالش‌های پیش‌رو مبارزه می‌کنند. این افراد با تلاش و پشتکاری که دارند، تهدیدها و چالش‌ها را به فرصت تبدیل می‌کنند (اسپیکتور،^۳ ۲۰۰۶). بسیاری از روان‌شناسان و متخصصان تعلیم و تربیت درباره ایجاد تحول در ویژگی‌های آموزشی و تربیتی فرزندان بر موضوعاتی تأکید کرده‌اند که در بین آنها نقش والدین و شیوه تربیتی اتخاذ شده از متغیرهای شاخص و تأثیرگذار در تحقق اهداف تربیتی است (ویلسون^۴ و همکاران، ۲۰۰۷). آشنایی با فرایند و شیوه‌های فرزندپروری نقش سترگی در بهبود امنیت روانی و افزایش تاب‌آوری

1. Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A.

2. Vanderhasselt, M. A. and De Raedt, R.

3. Spector

4. Wilson

والدین دارد. ناآشنایی والدین با شیوه‌های فرزندپروری و ناآگاهی از چالش‌های پرورش فرزند، سبب استرس و نگرانی شدید در والدین شده و کارکردهای آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. وجود نگرانی و استرس زیاد در والدین (به دلیل تهی بودن از دانش و مهارت کافی) آسیب‌های روان‌شناختی زیادی را در پی دارد (چانگ،^۱ ۲۰۱۰) و می‌تواند در تعامل والد-کودک، اختلال و نایمنی روانی پدید آورد. بهبود و افزایش کُنش‌وری‌های بهنجار در فرزندان، یکی دیگر از فواید آشنایی والدین با فرایند و شیوه‌های تعامل با فرزندان است. افزایش دانش و توانایی والدین درباره سبک‌های فرزندپروری، می‌تواند فضای عاطفی-هیجانی خانواده را بهبود و تعامل والد-فرزند را ارتقا بخشد (آندرایس،^۲ ۲۰۰۲). پژوهش‌ها نشان می‌دهد که شیوه فرزندپروری مناسب والدین در شایستگی‌ها و مهارت‌های اجتماعی فرزندان تأثیر محسوسی دارد؛ همچنین آگاهی والدین از روش‌های مدیریت بحران و استرس در بهبود کُنش‌وری‌های فرزندان بسیار تأثیرگذار بوده است (برونوسر^۳ و همکاران، ۲۰۰۹). افزایش دانش و آگاهی والدین از سبک فرزندپروری می‌تواند در شکل‌دهی عملکرد عاطفی، اجتماعی و اخلاقی کودکان تأثیرگذار بوده و ناهنجاری‌های رفتاری در آنان را کاهش دهد. مطالعات نشان می‌دهد که ارتباط والد-فرزند مناسب نقش زیادی در کاهش آسیب‌های رفتاری فرزندان دارد. مطالعات نشان می‌دهد که محرومیت فرزندان از سبک‌های تربیتی درست، دلیل اصلی بسیاری از ناهنجاری‌های شخصیتی و رفتاری در فرزندان است (مک کلی لاند و مریسون،^۴ ۲۰۰۳).

توقعات حداقلی و اساسی اسلام از والدین در فرایند فرزندپروری

با مطالعه و ژرف‌اندیشی در آموزه‌های اسلامی (قرآن و احادیث) و سیره رفتاری اهل بیت (علیهم‌السلام)، می‌توان ادعا کرد که توقعات حداقلی و حداکثری از والدین درباره چگونگی تعامل و ارتباط با فرزندان و پرورش آنان وجود دارد. شاخص‌ترین و مهم‌ترین انتظارات حداقلی (انتظارات عام، فراگیر و پایه در فرزندپروری) که به گونه‌های مختلف (تلویحی، تصریحی، وجوبی، استحبابی، تشویقی و...) در آموزه‌های اسلامی به آنها پرداخته می‌شود و از متون اسلامی قابل استنباط و استخراج است، عبارتند از:

1. Chang, Y.
2. Andrise, C.
3. Brunwasser, S. M.
4. Mcclleland, M., & Morrison, F.

۱. تعامل مسئولانه با فرزند و احساس مسئولیت نسبت به فرزندپروری

یکی از اصول انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی در تعالیم اسلامی مسئول بودن همه افراد متناسب با شأن، جایگاه و امکانات خویش است. حوزه مسئولیت انسان شامل مسئولیت فردی، خانوادگی، اجتماعی و مسئولیت در برابر عهد و پیمان الهی است. در گزاره‌های دینی موارد مختلفی از مسئولیت‌های بیان شده است که هر فرد باید نسبت به آنها پاسخگو باشد. در چشم‌انداز اسلامی، فرزندپروری یکی از شاخص‌ترین نقش‌های والدین قلمداد شده و مسئولیت دقیق و خطیری را برعهده والدین گمارده است^۱ (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۶۲۲). ایفای نقش پرورشی و آموزشی از جانب والدین، از موضوعات ضروری در تعالیم اسلامی است^۲ (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۳۷۲ و کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶ ص ۴۹). در آموزه‌های اسلامی از یک‌سو، تلاش شده تا برای والدین در قبال فرزندان و تربیت آنان تعهد و التزام ایجاد شود و از سوی دیگر، فرزندانی مسئولیت‌پذیر و متعهد پرورش یابد. در قرآن کریم به صراحت بر مسئولیت والدین در پرورش فرزندان تأکید می‌کند: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌هاست، نگاه دارید»^۳ (تحریم، ۶). نگهداری خانواده و احساس مسئولیت در برابر فرزندپروری، دعوت به نیکی، نهی از منکر و فراهم کردن محیط سالم و اخلاقی برای فرزندان، از نمودهای تربیت فرزند است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲۴، ص ۲۸۷). پیامبر گرامی اسلام ﷺ در پاسخ فردی که پرسید: چگونه خود و خانواده را از آتش حفظ کنیم؟ فرمودند: کارهای پسندیده انجام دهید و خانواده خود را نیز به آن دعوت کنید و نیز آنان را به اطاعت و بندگی پروردگار بخوانید و تربیت کنید (ابن‌حیون، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۸۲). انتظار حضرت محمد ﷺ از والدین این است که فرزندان را به گونه‌ای شایسته پرورش دهد و با سبک فرزندپروری بهنجار او را به جایگاهی نیکو برساند^۴ (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۳۷۲). در آموزه‌های اسلامی، از والدینی سرزنش شده است که در ایفای نقش و مسئولیت پرورشی خود کوتاهی کنند^۵ (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۳۷۲). رسول اکرم ﷺ با نظر به بعضی از کودکان فرمودند: «ای بر فرزندان آخرالزمان از روش پدرانشان! سؤال شد: یا رسول الله! از پدران مشرک آنها؟ حضرت فرمود: نه، از پدران مسلمانان که چیزی از فرائض دینی را به آنها یاد نمی‌دهند و اگر فرزندان هم دنبال فراگیری آن روند، آنها را

۱. أَمَا حَقٌّ وَلَدِكَ فَإِنَّ تَعْلَمَ... أَنْتَ مَسْئُولٌ عَمَّا وُلِّيتَهُ مِنْ حُسْنِ الْأَدَبِ وَ الدَّلَالَةِ عَلَى رَبِّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ الْمَعُونَةَ عَلَى طَاعَتِهِ.
 ۲. حَقُّ الْوَلَدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يُحَسِّنَ اسْمَهُ وَ أَدَبَهُ وَ يَضَعَهُ مَوْضِعاً صَالِحاً. حَقُّ الْوَلَدِ عَلَى الْوَالِدِ إِذَا كَانَ ذَكَرًا أَنْ... يَسْتَحْسِنَ اسْمَهُ وَ يُعَلِّمَهُ كِتَابَ اللَّهِ وَ يَظْهَرَهُ وَ يُعَلِّمَهُ السَّبَاحَةَ وَ إِذَا كَانَتْ أُنْثَى أَنْ... يَسْتَحْسِنَ اسْمَهَا وَ يُعَلِّمَهَا سُورَةَ التَّوْرَةِ وَ لَا يُعَلِّمَهَا سُورَةَ يُوسُفَ.
 ۳. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْجِبَارَةُ.
 ۴. حَقُّ الْوَلَدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ... وَ أَدَبَهُ وَ يَضَعَهُ مَوْضِعاً صَالِحاً.
 ۵. لَعَنَ اللَّهُ وَ الْوَالِدِينَ حَمَلًا وَ لَدَهُمَا عَلَى غَفْوَتِهِمَا.

منع می‌کنند و تنها از این خشنودند که آنها درآمد مالی داشته باشند؛ هرچند ناچیز باشد. سپس فرمود: من از این پدران بیزارم و آنان نیز از من بیزارند^۱ (شعیری، بی‌تا، ص ۱۰۶). در چشم‌انداز اسلامی، زن و مرد سرپرست و مسئول خانواده‌اند^۲ (بیهقی، ۱۴۱۹، ج ۹، ص ۴۰۹) و نقش آموزشی و تربیتی، یکی از مصادیق مهم مسئولیت‌پذیری است. ژرف‌اندیشی و دقت در آیات و روایات نشان می‌دهد که در آموزه‌های اسلامی، هم از والدین انتظار جدی وجود دارد که در قبال فرزندان و تربیت آنان احساس مسئولیت کنند و هم به گونه‌های مختلف والدین را ترغیب بر مبادرت بر فرزندپروری کرده است؛ به گونه‌ای که حتی در برخی از این روایات، کوتاهی در امر تربیت را مذمت کرده است. از چشم‌انداز دانش روان‌شناسی می‌توان ادعا کرد که احساس مسئولیت در قبال فرزندان، سبب تلاش بیشتر و دستیابی به توانمندی‌های دانشی و مهارتی خواهد شد. موفقیت والدین در فرایند فرزندپروری موجب رضایت خاطر آنها و نیز کارآمدی فرزندان در زندگی خود خواهد شد.

۲. لزوم رعایت اولویت‌ها در فرزندپروری

لزوم رعایت اولویت‌ها (از نظر زمانی و محتوایی) از دیگر موضوعات و اصول مهم در سبک فرزندپروری اسلامی است. برخی از موضوعات تربیتی در اولویت نخست قرار دارد و زیربنای تحول روحی و شخصیتی فرزندان است و افق‌های آتی فرزندان را ترسیم می‌کند. باورهای اعتقادی و معرفتی درست، بهره‌مندی از جهان‌بینی و ایدئولوژی صحیح و آشنایی با هنجارهای اجتماعی از این موارد است. در سیره و کلمات اهل بیت (علیهم‌السلام) و به‌ویژه در کلمات حضرت علی (علیه‌السلام) بر اولویت‌دهی به باورهای دینی، احکام شرعی و معنوی تأکید شده است و آشنا کردن فرزندان با کلام الهی، احکام شرعی و واجبات، در اولویت نخست قرار دارد^۳ (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴، ص ۳۹۳)؛ التزام به آموزش موضوعاتی سفارش می‌شود که در بزرگسالی برای فرزندان مورد نیاز و اولویت است^۴ (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۳۳۳). در سبک فرزندپروری اسلامی از والدین انتظار می‌رود تا فرزندان خود را به گونه‌ای تربیت کنند که در آثار صنع الهی و مخلوقات عالم بیندیشند^۵ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴، ص ۴۰۲)؛ همچنین این توقع وجود دارد که والدین در زمان

۱. زوی عن النبی ﷺ أنه نظر إلى بعض الأطفال فقال ويل لأولاد آخِر الزمان من آباؤهم فقیل یا رسول الله من آباؤهم المشركين فقال لا من آباؤهم المؤمنين لا تعلمونهم شيئاً من الفرائض و إذا تعلموا أولادهم منعوهم و رضوا عنهم بغير يسير من الدنيا فأنما منهم برىء و هم منى براء.

۲. الرجل راع على أهل بيته و هو مشمول عنهم فالمزاة راعية على أهل بيت بعلها و ولدو و هي مشمولة عنهم.

۳. و أن ابتدئك بتعليم كتاب الله عز و جل و تأويله و شرائع الإسلام و أحكامه و حلاله و حرامه.

۴. أولى الأشياء أن يتعلمها الأحداث الأشياء التي إذا صاروا رجالاً احتاجوا إليها.

۵. ولا عبادة كالتفكر في صنعه الله.

بهینه و پیش از اینکه اندیشه‌های باطل در شخصیت فرزندان شکل گیرد، به تربیت او اقدام کنند^۱ (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص ۳۹۳). آموزش و تربیت افراد در دوره مناسب^۲ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۹۳ و مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴، ص ۲۰۰) و رعایت آمادگی روان‌شناختی فرزندان^۳ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۰، ص ۶۷ و لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۴۷۳)، از نکات مهم در سبک فرزندپروری اسلامی است.

هرگاه پایه‌های معرفتی و بینشی فرزندان به شایستگی و درستی شکل گیرد و آموزش و تربیت در زمان مناسب و با رعایت اولویت‌ها انجام شود، ایمنی‌بخشی از آسیب‌ها، تحقق رشد بهنجار و زمینه موفقیت برای فرزندان افزایش می‌یابد. اگر باورهای اعتقادی، نگرش‌های ایمانی و پایه‌های اخلاقی در وجود انسان به درستی نهادینه و درونی گردد، فضای تربیتی و روان‌شناختی مناسبی برای شکل‌گیری هنجارهای فرعی ایجاد می‌شود. شکل‌گیری نگرش درست در انسان، زمینه‌ساز شکل‌گیری رفتارهای بهنجار در انسان است. از چشم‌انداز دانش روان‌شناسی، نگرش‌های اصلی بر نگرش‌های فرعی و رفتارهای بیرونی، نقش اساسی دارند (پناهی، ۱۳۹۶، ص ۵۸-۶۲).

۳. بهره‌گیری از تشویق و تنبیه درست و هوشمندانه

در سبک فرزندپروری اسلامی بر لزوم بهره‌گیری از تشویق و تنبیه تأکید شده است. بهره‌گیری از تشویق و تنبیه توأمان در سبک فرزندپروری ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. در سایه تشویق می‌توان فرد را به کارهای پسندیده واداشت و عملکرد او را به راه درست هدایت کرد. با وجود اینکه قدردانی و تشویق ساده‌ترین و ارزان‌ترین روش است، دارای آن‌چنان اثر و نیروی اعجاب‌انگیزی است که می‌تواند به فرد یا جامعه حیات تازه‌ای بخشد و استعدادهای آن را برای فعالیت‌های نوین شکوفا کند. حضرت علی (علیه السلام) در نامه‌ای به مالک اشتر می‌فرماید: همواره از آنان (به‌عنوان تشویق) ستایش کن و کارهای مهمی که انجام داده‌اند، برشمار؛ زیرا یادآوری کارهای ارزشمندشان، شجاعان را (به سمت تلاش بیشتر) برمی‌انگیزاند و ترسوها را به تلاش وامی‌دارد^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۳، ص ۶۰۵). حضرت علی (علیه السلام) می‌فرماید: کسی که یقین به کفایت (عمل) دارد، جز کار نیک انجام نمی‌دهد^۵ (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۴۴۱). از آنجا که طبع انسان از مجازات و تنبیه روی‌گردان

۱. بَادِرْتُ بِوَصِيئِي إِلَيْكَ ... قَبْلَ ... يَسْبِقُنِي إِلَيْكَ بَعْضُ غَلَبَاتِ الْهَوَى وَ فِتَنِ الدُّنْيَا فَتَكُونُ كَالصَّعْبِ النَّفُورِ وَ إِنَّمَا قَلْبُ الْخَدِثِ كَالْأَرْضِ الْخَالِيَةِ مَا أَلْقَى فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبِلَتْهُ فَبَادَرْتُكَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ يَفْسُقَ قَلْبُكَ وَ يَسْتَعْمَلَ لُبَّكَ.
 ۲. عَلَيْكَ بِالْأَخْدَاتِ فَإِنَّهُمْ أَسْرَعُ إِلَى كُلِّ حَيْ. إِنَّمَا قَلْبُ الْخَدِثِ كَالْأَرْضِ الْخَالِيَةِ مَا أَلْقَى فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبِلَتْهُ.
 ۳. إِذَا نَشِطَتِ الْقُلُوبُ فَأَوْدِعُوهَا وَ إِذَا نَفَرَتْ فَوَدِّعُوهَا. لَا تَتْرُكُ الْأَمْرَ عِنْدَ الْإِقْبَالِ وَ تَطْلُبُهُ عِنْدَ الْإِدْبَارِ.
 ۴. وَ واصل فی حَسَنِ النَّتَاءِ عَلَيْهِمْ وَ تَعْدِيدِ مَا أَبْلَى ذُؤُ الْبَلَاءِ مِنْهُمْ فَإِنَّ كَثْرَةَ الذِّكْرِ لِحَسَنِ فِعَالِهِمْ تَهْرُ السُّجَاعِ وَ تَحْرُسُ النَّكَالِ.
 ۵. مَنْ أَيْقَنَ بِالْمُجَازَاةِ لَمْ يُؤْثِرْ غَيْرَ الْحَسَنِ.

است و اساس زندگی انسان مبتنی بر جلب لذت و دفع ضرر است، از هرچه برای او لذت‌بخش و خوشایند باشد، استقبال می‌کند و از هرچه برایش رنج‌آفرین باشد، اجتناب می‌نماید. در گزاره‌های اسلامی انتخاب نخست برای برخورد با رفتار نامناسب، مدارا و نرمی است و در صورتی که نرمی سودمند نباشد، تندی و برخورد مناسب به‌عنوان داروی تلخ و آخرین راه‌حل تجویز شده است (رسولی محلاتی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۸۶). در کاربرد تشویق و تنبیه باید ظرفیت‌ها، علائق و رفتاری را که انجام داده‌اند، مورد توجه قرار داد. انجام تشویق و تنبیه نیازمند دقت، خردمندی و ظرافت و مهارت ویژه است. رعایت تفاوت‌های فردی فرزندان، تعلق تشویق و تنبیه به رفتار و نه به شخصیت فرزند، هم‌ترازی میان تشویق و تنبیه و نوع رفتار، ملاحظه شرایط و نوع خطا، بیان علل تشویق و تنبیه و فوریت در تشویق و تنبیه، از ویژگی‌های تشویق و تنبیه هوشمندانه و خردمندانه است (پناهی، ۱۳۹۷، ص ۴۰-۵۰).

سبک فرزندپروری مبتنی بر تشویق و تنبیه، انگیزه تلاش و پیشرفت را در فرزندان تقویت می‌کند و روحیه عدالت‌ورزی و مسئولیت‌پذیری و تعهد را می‌افزاید. والدین می‌توانند از سبک ارتباطی مبتنی بر تشویق و تنبیه، بایسته‌ها و نایسته‌های اخلاقی، اجتماعی، خانوادگی و... را در فرزندان درونی‌سازی کنند. روان‌شناسانی که رویکرد رفتاری‌نگر^۱ دارند، انگیزش را وابسته به کسب تقویت و اجتناب از تنبیه می‌دانند. این برداشت از انگیزش بر اندیشه اصلی رفتارگرایان استوار است که می‌گویند پیامدهای اعمال و رفتارها، هدایت‌کننده و کنترل‌کننده آنها هستند. در رویکرد رفتاری‌نگر، انگیزانه‌ها (مشوق‌ها)^۲ منبع انگیزشی متربیان به شمار می‌روند. در رویکرد شناختی نیز باور بر این است که اندیشه‌های فرد سرچشمه انگیزش او هستند؛ همچنین، شناخت‌گراها معتقدند که رفتارها توسط هدف‌ها، نقشه‌ها، انتظارات و نسبت دادن‌های فرد ایجاد و هدایت می‌شوند، پس انگیزش درونی بیشتر از انگیزش بیرونی مورد تأکید آنان است. در رویکرد انسان‌گرایی نیز به جای تأکید بر تقویت و تنبیه به‌عنوان منبع اصلی انگیزش به توانایی دانش‌آموزان و متربیان برای رشد شخصی، آزادی انتخاب هدف‌های زندگی و ویژگی‌های مثبت (مانند حساس بودن نسبت به دیگران) تأکید می‌شود (پناهی، ۱۳۹۷، ص ۳۶-۳۹).

۴. تأکید بر تحول‌شناختی و اقصاء اندیشه

در سبک تربیتی اسلامی از الگوی عاطفی، شناختی، استدلالی و الگوسازی بهره گرفته شده، تا تأثیر عمیق و پایداری در فرزندان داشته باشد. در آموزه‌های اسلامی و در موقعیت‌های مختلف و

1. behavioristic approach

2. incentives

به‌ویژه در مقام پرورش و تربیت، به گستردگی از استدلال، تحریک عاطفی، الگوسازی و تشبیهات هنری استفاده شده است؛ برای مثال در قسمتی از فرمایش حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام) در راستای تبیین فانی بودن دنیا از استدلالی زیبا استفاده شده، در یک تصویرسازی ذهنی و هنری دلنشین می‌فرماید: پسر! آگاه باش کسی که مرکبش شب و روز است، او را با مرکب می‌برند؛ گرچه ایستاده به نظر آید و طی مسافت می‌کند، هرچند مقیم و آسوده دیده شود^۱ (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص ۴۰۱). حضرت علی (علیه السلام) در فرمایشات خود به عبرت‌آموزی از گذشتگان صالح توصیه می‌فرماید، الگوسازی و به تدبیر دعوت می‌کند^۲ (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص ۳۹۵). در نامه ۳۱ نهج البلاغه که گفتگوی پدرانه بین حضرت علی (علیه السلام) و فرزندش امام حسن (علیه السلام) است، بارها از واژه بَنی بهره گرفته شده و با تعبیر فرزند عزیزم بر رابطه عاطفی-هیجانی تأکید کرده است^۳ (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص ۳۹۳). روابط مبتنی بر استدلال و اقتناع اندیشه در تعامل والد-فرزندی، زمینه خردورزی و شکوفایی استعدادها را فراهم می‌سازد و فرزندان را از گرایش به استبداد و خودمحوری مصونیت می‌بخشد. در فضای تعامل عاطفی و خردورزانه و مبتنی بر هم‌افزایی، خلاقیت و نوآوری در افراد شکوفا و حس تعلق و روابط همدلانه تقویت می‌شود و ریشه‌های احساس حقارت و احساس کپتري^۴ (خودکم‌بینی و احساس حقارت) می‌خشکد. در سبک فرزندپروری اسلامی، خشونت، پرخاشگری، اجبار و زورگویی جایگاهی ندارد و از استدلال و اقتناع بهره می‌گیرد و بر روابط عاطفی تأکید می‌ورزد.

۵. کمک به تقویت خود نظارتی (کنترل درونی) در فرزندان

یکی از اصول و انتظارات مهم در آموزه‌های دینی و در راستای فرزندپروری، تقویت نیروی خودکنترلی در فرزندان است. چنانچه فرزندان به‌گونه‌ای تربیت شوند که کنترل درونی بیشتری بر رفتار خود داشته، زمینه بسیاری از رفتارهای آسیب‌زا پدید نخواهد آمد. مراد از خودکنترلی و «خویشتن‌داری» در آموزه‌های اسلامی، ایجاد حالتی در درون فرد است که بدون نیاز به کنترل بیرونی به انجام وظایف خود متمایل شده و تخلفی در انجام نقش‌های مورد انتظار از وی مشاهده نشود. خودکنترلی^۵ یکی از مهارت‌هایی است که کمک می‌کند افراد یاد بگیرند احساسات و

۱. وَ اعْلَمْ يَا بَنِيَّ أَنْ مَنْ كَانَتْ مَطِيلَتُهُ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ فَإِنَّهُ يُسَارُ بِهِ وَ إِنْ كَانَ وَاقِفًا وَ يَقَطَعَ الْمَسَافَةَ وَ إِنْ كَانَ مُقِيمًا وَادِعًا.

۲. فَتَفَهَّمْ يَا بَنِيَّ وَصِيَّتِي.

۳. این واژه بر وزن فَعِيل و برای اظهار علاقه و محبت وافر به کار برده می‌شود.

۴. أَيْ بَنِيَّ إِنِّي لَمَّا رَأَيْتَنِي قَدْ بَلَغْتُ سِنًا وَ رَأَيْتَنِي أُرْدَادًا وَهَذَا بَادِرٌ بِوَصِيَّتِي إِلَيْكَ.

5. Inferiority Feeling

6. Selfcontrol

رفتارهایشان را در جهت یک تصمیم‌گیری خوب کنترل کنند، به‌علاوه به کاهش اعمال تکانشی و مقابله مؤثر با ناهنجاری‌های رفتاری نیز کمک می‌کند (ورا^۱ و همکاران، ۲۰۱۳). توانایی خودکنترلی به‌عنوان یک نیروی درونی، رابطه معناداری با پرهیز از رفتارهای ناپه‌نجا و بزهکارانه دارد (چیونگ،^۲ ۲۰۱۰). گلاسر (۱۳۹۲) در نظریه انتخاب، افزون بر ایجاد و نگهداری رابطه خوب، صمیمی و رضایت‌بخش والدین با فرزند بر پیامدهای مثبت این‌گونه رابطه تأکید دارد که همانا تقویت خودکنترلی در فرزند است. این سبک تعاملی موجب می‌شود که فرزند بتواند بدون اعمال کنترل بیرونی، انتخاب کند که چه رفتاری را انجام دهد و مسئولیت رفتارش را بپذیرد.

در فرزندپروری اسلامی تلاش می‌شود که با تقویت احساس خداسو و این باور که تمام کنش‌های انسان در محضر خداست و پس از مرگ فرد در سرای آخرت باید پاسخگوی اعمال خود باشد، به تقویت خودکنترلی کمک می‌کند. حضرت علی (علیه السلام) درباره اهمیت کنترل درونی می‌فرماید: همانا آن کس که خود را یاری نکند و پنددهنده و هشداردهنده خویش نباشد، دیگری هشداردهنده و پنددهنده او نخواهد بود^۳ (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴، ص ۱۲۳). در آموزه‌های دینی به صورت گسترده با ادبیات و شیوه‌های مختلف بر تقویت پرهیزکاری و خودکنترلی و محاسبه خویش تأکید شده است. توجه به تربیت خویشتن^۴ (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۲۰۳)، توصیه به سنجش و حسابرسی از خود^۵ (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴، ص ۱۲۳)، آگاهی‌دهی نسبت به فواید محاسبه و مضرات غفلت^۶ (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴، ص ۵۰۶)، مراقبت از خواهش‌های نفسانی و مدیریت مطلوب خویشتن و مخالفت با خواسته‌های نفس^۷ (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴، ص ۲۵۱)، از مهم‌ترین توصیه‌ها درباره خودکنترلی است. نهادینه‌سازی پرهیزکاری و تقوآم‌محوری در فرزندان از جمله مهم‌ترین انتظارات از والدین است. والدین باید با التزام رفتاری پرهیزکارانه و با رعایت هنجارهای مرتبط با تقوآم‌محوری، زمینه تحول و تحقق پرهیزکاری را در فرزندان ایجاد نمایند. در آموزه‌های اسلامی از تقوا (خودکنترلی) با تعبیر سرور کارهای اخلاقی^۸ (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴، ص ۵۴۸) و از تقوایشگان به‌عنوان سید و آقای جامعه^۹ (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۲۲۵) یاد شده است.

1. Vera, P.

2. Cheung, W.

۳. اَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ لَمْ يُعْرِ عَلَى نَفْسِهِ حَتَّى يَكُونَ لَهُ مِنْهَا وَعِظٌ وَ زَاجِرٌ لَمْ يَكُنْ لَهُ مِنْ غَيْرِهَا لَا زَاجِرٌ وَلَا وَعِظٌ.

۴. تَوَلَّوْا مِنْ أَنْفُسِكُمْ تَأْدِيبَهَا وَ اَعْدَلُوا بِهَا عَنْ صِرَاطِ عَادَاتِهَا.

۵. عِبَادَ اللَّهِ زِنُوا أَنْفُسَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُورَثُوا وَ حَاسِبُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تُحَاسَبُوا.

۶. مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ رِيحٌ وَ مَنْ غَفَلَ عَنْهَا خَبِيرٌ وَ مَنْ خَافَ آمِنٌ وَ مَنْ اِغْتَبَرَ أَبْصَرَ وَ مَنْ أَبْصَرَ فَهَمٌّ وَ مَنْ فَهَمَ عِلْمٌ.

۷. إِنَّ الْجَنَّةَ حَقَّتْ بِالْمَكَارِهِ وَ إِنَّ النَّارَ حَقَّتْ بِالسَّهْوَاتِ... وَ اَعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ الْمُؤْمِنَ [لَا يُمْسِكُ] لَا يُصْبِحُ وَلَا يُمَسِي إِلَّا وَ نَفْسُهُ ظَنُونٌ عِنْدَهُ.

۸. التَّقَى رَيْبُ الْأَخْلَاقِ.

۹. الْمُتَّقُونَ سَادَةٌ؛ تقوایشگان سید و آقای جامعه هستند.

التزام به تقوا زمینه بسیاری از آسیب‌ها را از بین می‌برد و برای افراد و جامعه مصونیت ایجاد می‌کند. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: بندگان خدا! بدانید تقوا قلعه‌ای محکم و نفوذناپذیر است، ولی گناه حصاری پست می‌باشد که اهلش را از خطرات نگاه نمی‌دارد و کسی را که به آن پناه برده حفظ نمی‌کند. آگاه باشید که با تقوا، زهر خطرناک گناه قطع شود، و با یقین منتها درجه مقصود به دست آید^۱ (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص ۲۲۱). با دقت و ژرف‌نگری در آموزه‌های مرتبط با تقویت پرهیزگاری و خودکنترلی روشن می‌شود که در آموزه‌های اسلامی از یکسو، تلاش می‌شود پرهیزگاری در آحاد انسانی و به‌ویژه در فرزندان تقویت گردد و از سوی دیگر با تبیین پیامدهای مثبت و ارزشمند پرهیزکاری (خودکنترلی)، انگیزش افراد را به سوی تقوامحوری تقویت کند.

۶. تغافل و چشم‌پوشی بجا و درست

تغافل به معنای چشم‌پوشی عمدی (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۶۲) از خطای فرزند، به‌ویژه درباره اشتباهات سهوی یا خطاهایی که هنوز به مرز جرم و گناه سنگین نرسیده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۳۳۲)، از الزامات اساسی در سبک فرزندپروری اسلامی است. چشم‌پوشی از خطای فرزند و تعامل آمیخته با رحمت با آنان در گزاره‌های اسلامی توصیه شده است^۲ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۴۵۱). از چشم‌انداز اسلامی، مدارا و تغافل شاه‌کلید همزیستی مسالمت‌آمیز با دیگران و به‌ویژه با اعضای خانواده است (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۳۸۸). در سیره پیامبر صلی الله علیه و آله نخستین اقدام در برخورد با رفتارهای ناشایست اخلاقی، به‌ویژه اینکه آن رفتار برای نخستین بار از فرد سرزده باشد، چشم‌پوشی از آن می‌باشد. از امیرالمؤمنین علیه السلام روایت شده است: هرگاه کسی نزد پیامبر صلی الله علیه و آله دروغ می‌گفت، لبخند می‌زد و می‌فرمود: چیزی می‌گوید^۳ (کوفی، بی‌تا، ص ۱۶۹). گناه کودکی برای نخستین بار مرتکب خلافی می‌شود که اولیا و مربیان از آن آگاه می‌شوند، اما مصلحت تربیت اقتضا می‌کند که تغافل کنند و خود را به بی‌خبری بزنند و آن رفتار ناپسند را به رویش نیاورند. تغافل هوشمندانه و بجا سبب حفظ انسجام شخصیت فرزند می‌شود و او از احساس بی‌آبرویی مصونیت بخشیده، و زمینه جسارت را در فرزند کاهش می‌دهد. تغافل والدین و مربیان اگر سنجیده و به‌هنگام باشد، نتیجه مثبت می‌دهد و اگر نابجا و در غیر مورد واقع شود؛ نه تنها اثر مفید ندارد، بلکه در بعضی از مواقع مضر و زیان‌بخش خواهد بود. تشخیص موارد درست و

۱. اَعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ التَّقْوَى دَاوُ حِصْنٍ عَزِيزٍ وَ الْفُجُورُ دَاوُ حِصْنٍ ذَلِيلٍ لَا يَمْنَعُ أَهْلَهُ وَ لَا يُحْرِرُ مَنْ لَجَأَ إِلَيْهِ إِلَّا وَ بِالْتَّقْوَى تَقَطَّعَ حِمَّةُ الْخَطَايَا وَ بِالْيَقِينِ تُدْرِكُ الْغَايَةَ الْقُصْوَى.
 ۲. مَنْ لَمْ يَتَغَافَلْ وَ لَا يَغْضُ عَنْ كَثِيرٍ مِنَ الْأُمُورِ تَغَصَّصَتْ عَيْشُهُ.
 ۳. كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آَلِهِ وَسَلَّمَ إِذَا كَذَبَ عِنْدَهُ الرَّجُلُ تَبَسَمَ وَ قَالَ إِنَّهُ لَيَقُولُ قَوْلًا.

نادرست تغافل فرع بر شناخت اوضاع و احوال کودک است. باید محیط خانواده و مدرسه، طرز تربیت و شرایط زندگی آنها را در نظر گرفت و انگیزه‌ای که آنها را به کار خلاف واداشته، بررسی کرد و از مجموع آنها موارد تغافل بجا و نابجا را تمییز داد. والدین باید با ارائه الگوی رفتاری سالم و سازنده، تغافل نسبت به برخی از رفتارها (نادیده‌نگاشتن عمدی برخی رفتارهای نامناسب و چشم‌پوشی از آنها)، تنبیه بجا (محرومیت زودگذر و دیگر فنون غیر جسمانی و بدون تنبیه بدنی) و ایجاد رابطه درست و عاطفی با فرزندان (توجه عاطفی، تشویق کلامی و جایزه تقویت‌کننده رفتار)، در تحول و بهبود رفتارهای آنان تأثیرگذار باشند (کرونیس^۱ و همکاران، ۲۰۰۴).

۷. صمیمیت و تعامل محبت‌آمیز با فرزندان

صمیمیت^۲ به معنای محبت و ابراز آن نسبت به یکدیگر، توجه عمیق به افکار و احساسات همدیگر و درک و پذیرش آنها که به واسطه ارتباط عاطفی پدید می‌آید (باگاروزی، ۲۰۰۱، ص ۱۴)؛ از دیگر انتظارات اسلام از والدین در فرزندپروری است. نیاز به صمیمیت در فرزندان خردسال و به‌ویژه در دختران (به دلیل نیاز بیشتر به مهرورزی) بیشتر است (لارسون و باس، ۱۳۹۵، ص ۳۹۵). صمیمیت فرایندی تعاملی و دوسویه است که در آن افراد تلاش می‌کنند به همدیگر نزدیک شوند و تفاوت‌ها و شباهت‌های خود را در بُعد احساسات، افکار (شناخت) و کنش‌های رفتاری کشف و تعاملی سنجیده و همدلانه برقرار کنند. صمیمیت زمانی ایجاد می‌شود که افراد بتوانند افکار و عقاید، امیدها و آرزوها و ترس‌ها و نگرانی‌های خود را با هم در میان بگذارند و احساس کنند که فهمیده و پذیرفته شده‌اند.

تکریم شخصیت فرزندان، مهرورزی به آنان و روابط کلامی دلنشین با آنان موجب صمیمیت خواهد شد. در سیره و کلام اهل بیت علیهم‌السلام حفظ حرمت افراد، به‌خصوص فرزندان و تکریم شخصیت آنان جایگاه ویژه‌ای دارد. رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: فرزندان خود را احترام کنید و آدابشان را نیکو گردانید^۴ (حرعاملی، ۱۴۰۷، ج ۲۱، ص ۴۷۶). در این روایت ضمن تشویق افراد به تکریم فرزندان، به ملازمه تکریم و شکل‌گیری رفتار پسندیده در فرزندان نیز تأکید کرده است.

رفتارهای دوستانه و مهربانانه، گذشتن از خواسته‌های نامعقول، تحقق‌بخشی به نیازهای شخصی سبب افزایش صمیمیت می‌شود. شنیدن عبارات محبت‌آمیز موجب صمیمیت و پایداری

1. Chronis

2. intimacy

3. Bagarozzi

۴. أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا آدَابَهُمْ.

محبت می‌گردد^۱ (پاینده، ۱۳۸۲، ص ۱۵۷). گفتگو و گوش دادن به یکدیگر، با همدیگر صریح و صادق بودن و به یکدیگر اعتماد داشتن، از عناصر ایجاد صمیمیت است (استرانگ، ۲۰۰۷، ص ۱۵۱). گشاده‌رویی^۲ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴، ص ۱۶۷)، لبخند (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۱، ص ۵۶۹)، احترام گذاشتن (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۳۳۹)، سلام کردن (هندی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۴۰۸)، دست دادن، و معانقه (در آغوش کشیدن) و احوال‌پرسی گرم (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۶۷۲)، از مصادیق محبت می‌باشد و سبب ایجاد صمیمیت می‌شود.

در سایه محبت و مهرورزی به فرزندان، می‌توان اعتماد آنان را به خود جلب کرد و در آنان تأثیر تربیتی گذاشت. حضرت علی (علیه السلام) می‌فرماید: دل‌های مردمان وحشی است، هر کس به آنها الفت جوید، به او روی آورند^۴ (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص ۴۷۷). هر کس به چیزی علاقه داشته باشد، با او همسان‌سازی می‌کند و او را الگو قرار می‌دهد. حضرت علی (علیه السلام) می‌فرماید: هر کس چیزی را دوست دارد، به ذکر آن حریص می‌شود^۵ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۶۵). پیامبر گرامی (صلی الله علیه و آله) فرمود: کودکان را دوست بدارید و به ایشان ترحم کنید، و اگر به آنها وعده‌ای دادید، وفا کنید که جز شما برای خود روزی آوری نمی‌شناسند^۶ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۴۹). ابراز محبت به فرزندان را می‌توان در قالب بوسیدن، بازی کردن با آنان، هدیه دادن و در رعایت عدالت بین فرزندان نشان داد. والدین مسئول تعامل عاطفی معتدل با فرزندان هستند و متناسب با سن و دوره‌های رشدشان عواطف نشان می‌دهند؛ آنها را تشبیه بدنی نمی‌کنند و از قهر و اعمال تشبیه‌های سخت و درازمدت پرهیز می‌کنند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۳، ص ۱۱۴). نبود مهارت ایجاد صمیمیت، موجب بروز بسیاری از سوءتفاهم‌ها، تنش‌ها، سوءبرداشت‌ها، ادراکات نادرست، اسنادهای اشتباه و تعارض‌های بین‌فردی می‌شود (هلر، ۱۳۸۳، ص ۶). کاهش صمیمیت در روابط والد-فرزندی، از بین رفتن اعتماد و همکاری را به همراه دارد. سطح پایین صمیمیت در روابط والد-فرزندی نشانگر دل‌بستگی نایمن، ناپاس‌خگویی عاطفی، بی‌اعتمادی، ارتباط حداقلی و مستعد بودن برای اضطراب است (جانسون، ۲۰۰۴^۷).

۱. قال رسول الله ﷺ: أبدأ المودة لمن وادك فإنها أثبت؛ دوستی خود را نسبت به آنکه تو را دوست دارد، اظهار کن تا [این دوستی] استوارتر شود.

2. Strong

۳. البشاشة حباله المودة.

۴. قلوب الرجال وخبثية فمن تألفها أفلت عليه.

۵. من أحب شيئاً لهج يذكر.

۶. أحبوا الصبيان وازحموهم فإذا وعدتموهم ففوا لهم فإنهم لا يرون إلا أنكم ترزقونهم.

7. Johnson, S. M.

۸. رعایت ظرفیت‌های زیستی و روان‌شناختی فرزند

توجه به هم‌ترازی موضوعات آموزشی و پرورشی به لحاظ کمی و کیفی با تحولات ذهنی و روان‌شناختی این دوره، ضرورتی حیاتی است. گرچه معمولاً همه کودکان در این دوره آمادگی برای آموزش و پرورش نظام‌مند و رسمی دارند، ولی ظرفیت‌های ذهنی و سن عقلی آنان با یکدیگر متفاوت است. توجه به ظرفیت‌های شناختی، عاطفی و علایق فرزندان از نکاتی است که در آموزش و پرورش باید رعایت شود. ادعای روان‌شناسان این است که آموزش و تربیت فرزندان باید متناسب با سیر تحولی آنان باشد (گودمن^۱ و همکاران، ۲۰۱۱). دادستان می‌گوید: همه پژوهشگران تحولی‌نگر بر این باورند که آموزش باید با سطح تحول عقلانی یادگیرنده منطبق باشد و هیچ آموزشی تا زمانی که فرزند به سطح سازمان روانی لازم برای درک آن نرسیده، مفید واقع نمی‌شود (دادستان، ۱۳۸۶، ص ۲۳۴). در آموزش افراد و به‌ویژه کودکان باید به آمادگی روان‌شناختی و علایق افراد توجه داشت. حضرت علی (علیه السلام) یکی از نشانه‌های حکمت و خردورزی را روی گردانی از اموری می‌داند که شرایط مساعد ندارد و فضای روان‌شناختی برای انتقال آن مهیا نیست^۲ (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۴۷۳). در آموزه‌های اسلامی افزون‌بر لزوم رعایت تفاوت‌های جنسیتی^۳ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۱۰) بر لزوم رعایت تفاوت‌های ادراکی و شناختی مخاطب (فرزندان) توصیه شده است^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۲۲۱).

هم‌ترازی انتظارات با ظرفیت و توان فرزند از ایجاد احساس شکست در او جلوگیری می‌کند؛ احساسی که به تسلیم شدن و سلب مسئولیت فرد می‌انجامد. تناسب تکلیف با نیازهای فرزندان سبب تقویت انگیزه آنان در راستای التزام رفتاری می‌شود. حضرت علی (علیه السلام) فرمود: فرزندان را به آداب و رسوم خودتان مجبور نکنید، زیرا آنها برای دوره خاص خودشان آفریده شده‌اند (یعنی باید افضانات زمانی و مکانی را باید در فرزندپروری لحاظ کرد)^۵ (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۲۶۷). پیامبر گرامی (صلی الله علیه و آله) فرمود: خدا رحمت کند کسی را که فرزندش را بر نیکویی یاری کند، راوی پرسید: چگونه فرزند خود را بر نیکویی یاری کند؟ حضرت پاسخ داد: آنچه را در توان کودک باشد، از او بپذیرد و از آنچه که بر کودک دشوار و سخت است، درگذرد و با تحمیل کارهای فراتر از ظرفیت به او ستم روا ندارد و در رفتار با او درشتی و سخت‌گیری نشان نکند^۶ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶،

1. Goodman, S. H.

۲. مِنَ الْحِكْمَةِ أَنْ... لَا تَتْرَكَ الْأَمْرَ عِنْدَ الْإِقْبَالِ وَ تَطْلُبُهُ عِنْدَ الْإِدْبَارِ.

۳. لَا تُكَلِّمِ الْمَرْأَةَ مِنَ الْأَمْرِ مَا يَجَاوِزُ نَفْسَهَا فَإِنَّ ذَلِكَ أَنْعَمَ لِحَالِهَا وَ أَرْخَى لِبَالِهَا وَ أَدْوَمَ لِحِمَالِهَا فَإِنَّ الْمَرْأَةَ رِيحَانَةٌ وَ لَيْسَتْ بِقَهْرْمَانَةٍ.

۴. كَلِّمِ النَّاسَ بِمَا يَعْرِفُونَ. كَلِّمِ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ.

۵. لَا تَقْسِرُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَى آدَابِكُمْ فَإِنَّهُمْ مَخْلُوقُونَ لِرِمَازٍ غَيْرِ زِمَانِكُمْ.

۶. رَجِمَ اللَّهُ مَنْ أَعَانَ وَ لَدَّهُ عَلَى بَرِّهِ قَالَ قُلْتُ كَيْفَ يُعِينُهُ عَلَى بَرِّهِ قَالَ يَقْبَلُ مَيْسُورَهُ وَ يَتَجَاوَزُ عَنْ مَعْسُورِهِ وَ لَا يُؤْهِمُهُ وَ لَا يَخْرُقُ بِهِ.

ص ۵۰). همچنین در آموزه‌های اسلامی بر آمادگی‌های روان‌شناختی فرزندان توجه خاص شده است^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۷، ص ۶۰). باید سطح و کیفیت تعامل والدین با فرزندان، هم‌تراز و متناسب با رشد زیستی و شناختی فرزندان تغییر کند.

۹. مدارا و نرم‌کنشی

مدارا (Toleration) به معنای نرمی کردن (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۲، ص ۱۸۱۲)، شفقت و ملایمت نشان دادن، نرم‌خویی و مماشات (حسینی دشتی، ۱۳۷۶، ج ۹، ص ۲۳۷)، از اصول عام تربیتی (به ویژه در فرزندپروری) و از راهبردهای اساسی در مراودات اجتماعی و خانوادگی است. در گزاره‌های اسلامی از مدارا با تعبیر ویژه‌ای همچون مدارا با مردم نیمی از ایمان، مدارا ابزار مهم تعامل^۲ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۲، ص ۲۰۱)، مدارا نشانه کمال و بلوغ در انسان^۳ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۲، ص ۲۰۰) و راهکاری با گستره فراگیر در تعاملات اجتماعی^۴ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۲، ص ۲۰۰) سخن به میان آمده است. فرزندان و به ویژه فرزندان خردسال و نوجوان به دلیل تجربه و دانش اندک، مستعد خطاهای شناختی و کنش‌های رفتاری هستند. والدین و مربیان باید با مماشات و سعه صدر و نرم‌خویی با آنان رفتار کنند و با حفظ روابط دوستانه، خطاهای فرزندان را گوشزد و رفتارهای جایگزین و بهنجار را به آنان معرفی کنند؛ همچنین زمینه را برای اصلاح بینش و رفتارهای فرزندان فراهم سازند. اصل مدارا برخلاف برخی از اصول تربیتی که به گستره خاصی محدود می‌شود، در همه ساحت‌ها (فردی، اجتماعی، تربیتی، خانوادگی و...) و به‌ویژه در کنش‌های رفتاری با فرزندان کاربرد دارد. مدارای رفتاری به معنای آن است که در شیوه‌ها و روش‌های فرزندپروری مدارا، ملاطفت و نرمش داشته باشیم. جذابیت روش‌های تربیتی تا حد زیادی مرهون لطافت و پیراسته بودن آنها از تندی و خشونت است. این امر روند تربیت را سهل و آسان می‌کند؛ بنابراین، از سویی نباید از روش‌های خشن استفاده کرد و یا اینکه کمتر به کار رود و از سوی دیگر در به‌کارگیری آنها، نرمی و ملاطفت را نیز همراه ساخت. طبع انسانی به گونه‌ای است که به نرمی و محبت روی می‌آورد و از تندی، سختی و خشونت گریزان است. کنش‌گری مبتنی بر نرم‌خویی و نیکو رفتاری از عوامل پیوند، محبت، گرایش قلبی و رفع کدورت است^۵ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۱۸۴). چنان‌چه والدین در مراتب بالایی از ایمان هستند، نباید

۱. إِذَا نَبِطَتِ الْقُلُوبُ فَأَوْدِعُوهَا وَ إِذَا نَفَرَتْ فَوَدِّعُوهَا.

۲. مُدَارَاةُ النَّاسِ نِصْفُ الْإِيمَانِ وَ الرَّفْقُ بِهِمْ نِصْفُ الْعَيْشِ.

۳. ثَلَاثٌ مَنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ لَمْ يَتَمَّ لَهُ عَمَلٌ: وَرَعٌ يَحْجِزُهُ عَنِ مَعَاصِي اللَّهِ وَخُلُقٌ يَدَارِي بِهِ النَّاسَ وَحِلْمٌ يَرُدُّ بِهِ الْجَهْلَ الْجَاهِلِ.

۴. يَا مُوسَى، أَكُنْمْ مَكْنُومٌ سِرِّي فِي سِرِّيَتِكِ وَأَظْهَرِي فِي عِلَانِيَتِكِ الْمُدَارَاةَ عَنِّي لِعَدُوِّي وَ عَدُوِّكَ مِنْ خَلْقِي.

۵. طَبِيعَتِ الْقُلُوبِ عَلَى حُبِّ مَنْ أَحْسَنَ إِلَيْهَا وَ بُغْضِ مَنْ أَسَاءَ إِلَيْهَا.

فرزندان را تحقیر کنند، بلکه باید با نرمی و مدارا فرزندان را نیز به مراتب بالاتر سوق دهند. امام صادق علیه السلام در روایتی به قانون عام و فراگیری اشاره فرموده که شامل فرزندپروری نیز می‌شود. حضرت می‌فرماید: ایمان ده درجه دارد، مانند نردبانی که ده پله دارد و پله از آن بالا می‌روند، کسی که در درجه دوم است به کسی که در درجه نخست است، نگوید که تو چیزی نیستی تا برسد به درجه دهم. کسی را که پایین‌تر از توست، ساقط مکن که بالاتر از تو، تو را ساقط می‌کند، هرگاه کسی را دیدی که پایین‌تر از توست و توانستی او را تا درجه خودت بالا ببری، این کار را با رفیق و مدارا انجام بده و چیزی را که طاققت آن را ندارد، بر او تحمیل مکن که او را می‌شکنی و هر کس مؤمنی را بشکند باید جبران کند^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۵).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

از تتبع و ژرف‌اندیشی در آموزه‌های اسلامی و روان‌شناختی- تربیتی مرتبط با آموزش و پرورش کودکان، نتایج زیر به دست آمده است:

۱. فرزندپروری یکی از انتظارات مهم از والدین در نظام خانواده است؛
۲. آگاهی والدین از اهمیت و ضرورت‌های فرزندپروری سبب موفقیت و کارآمدی او در امر پرورش می‌شود؛
۳. در آموزه‌های اخلاقی و تربیتی اسلام، انتظارات حداقلی و حداکثری در مورد آموزش و پرورش فرزندان وجود دارد؛
۴. در انتظارات حداقلی به باید‌های عام، همگانی و فراگیر پرداخته شده است؛ به گونه‌ای که هر پدر و مادری باید در همه دوره‌ها و مراحل پرورش فرزند رعایت کند؛
۵. در انتظارات حداکثری به باید‌های خاص و اختصاصی هر دوره و مرحله پرداخته شده است که والدین باید متناسب با دوره کودکی، نوجوانی و جوانی و به‌طور مستقل رعایت کند؛
۶. تعامل مسئولانه، هوشمندانه، خردورزانه، نرم‌کنشانه، صمیمانه و تعامل تکریم‌آمیز و عاطفه‌محور، از ضرورت‌های فرزندپروری است؛
۷. روابط والد-فرزندی مبتنی بر محبت، استدلال، اقناع و هم‌افزایی، نقش ویژه‌ای در فرزندپروری دارد؛
۸. باید آموزش و پرورش با سطح تحول عقلانی یادگیرنده منطبق باشد و هیچ آموزشی تا

۱. إِنَّ الْإِيمَانَ عَشْرُ دَرَجَاتٍ بِمَنْزِلَةِ السَّلْمِ يُصْعَدُ مِنْهُ مَرْقَاةٌ بَعْدَ مَرْقَاةٍ فَلَا يَقُولُ صَاحِبُ الْإِيمَانِ لِصَاحِبِ الْوَأْجِدِ لَسْتُ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى يَنْتَهِيَ إِلَى الْعَاشِرِ فَلَا تُشَقِّطُ مَنْ هُوَ دُونَكَ فَيُشَقِّطَكَ مَنْ هُوَ فَوْقَكَ وَإِذَا زَأَيْتَ مَنْ هُوَ أَسْفَلَ مِنْكَ بِدَرَجَةٍ فَازْفَعَهُ إِلَيْكَ بِرَفْقٍ وَلَا تَحْمِلَنَّ عَلَيْهِ مَا لَا يُطِيقُ فَتَكْسِرَهُ - فَإِنَّ مَنْ كَسَرَ مُؤْمِنًا فَعَلَيْهِ جُزْءُهُ.

زمانی که فرزند به سطح سازمان روانی لازم برای درک آن نرسیده، مفید واقع نمی‌شود؛
۹. رعایت آموزه‌های تربیتی و روان‌شناختی در فرزندپروری، سبب رضایتمندی والدین، رشد و
شکوفایی فرزندان، شکل‌گیری تحول‌شناختی و اعتقادی درست در فرزندان و مصونیت بخشی از
رفتارهای ناهنجار در فرزندان می‌شود.



منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
۲. ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبه‌الله (۱۴۰۴ق)، شرح نهج البلاغه، قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی.
۳. ابن‌بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳)، من لا یحضره الفقیه، قم: انتشارات اسلامی.
۴. ابن‌حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵ق) دعائم الإسلام و ذکر الحلال و الحرام و القضایا و الأحکام، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
۵. بستانی، فواد (۱۳۷۵)، فرهنگ ابجدی الفبایی عربی-فارسی، تهران: اسلامی.
۶. بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۱۹)، السنن الکبری، بیروت: دارالفکر.
۷. پاینده، ابو القاسم (۱۳۸۲)، نهج الفصاحة (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله)، تهران: دنیای دانش.
۸. پناهی، علی‌احمد (۱۳۹۶)، «تأثیر آموزه‌های اخلاقی در ارتقای نگرش دینی افراد جامعه»، مجله پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ش ۱۱۳، ص ۵۷-۸۰.
۹. پناهی، علی‌احمد (۱۳۹۷)، «اقتضانات اخلاقی کاربرد تشویق و تنبیه در فرزندپروری از چشم‌انداز اسلامی»، فصلنامه اخلاق، ش ۵۲، ص ۳۱-۵۴.
۱۰. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۳۶۶)، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، قم: دفتر تبلیغات.
۱۱. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، وسایل الشیعه، قم: آل‌البیت.
۱۲. حسینی دشتی، مصطفی (۱۳۷۶)، معارف و معاریف، قم: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۱۳. دادستان، پریخ (۱۳۸۶)، روان‌شناسی مرضی تحولی از کودکی تا بزرگسالی، تهران: سمت.
۱۴. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۵. رسولی محلاتی، سیدهاشم (۱۳۷۷)، ترجمه غررالحکم و دررالکلم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۶. شریف‌الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴)، نهج البلاغه (للصبحی صالح)، قم: هجرت.
۱۷. شعیری، محمد بن محمد (بی‌تا)، جامع الأخبار (للسعیری)، نجف، مطبعة حیدریه.

۱۸. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴)، الأمالی (للطوسی)، قم: دار الثقافة.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷)، الکافی (ط-الإسلامية)، تهران: دارالکتب الإسلامية.
۲۰. کوفی، محمد بن محمد بن اشعث (بی‌تا)، الجعفریات، تهران: مکتبه نینوی الحديثه.
۲۱. لارسون، رندی جی و باس، دیوید ام (۱۳۹۵)، روان‌شناسی شخصیت (حوزه‌های دانش درباره ماهیت انسان)، ترجمه دکتر فرهاد جمهری و همکاران، تهران: رشد.
۲۲. لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶)، عیون الحکم و المواعظ (للیثی)، قم: دارالحديث.
۲۳. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحارالانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۸۷)، پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام، شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه، ج ۶، چاپ سوم، تهران: انتشارات دارالکتاب الاسلامیه.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷)، اخلاق در قرآن، قم: انتشارات مدرسه امیرالمؤمنین علیه السلام.
۲۶. هلر، رابرت (۱۳۸۳)، ارتباط مؤثر، ترجمه سیدعلی میرزایی، تهران: ساراگل.
۲۷. هندی، حسام‌الدین (۱۴۰۹)، کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال، بیروت: مؤسسة الرسالة.
28. Andrise, c. (2002), Inteaction of parenting styles and attention deficit hyperactivity. disorder child family BehaviorTrapy. Vol:21. Pp.37-52.
29. Aslan, S. (2011), The analysis of relationship between school bullying, perceived parenting styles and self-esteem in adolescents. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 30, 1798-1800.
30. Bagarozzi, D. A. (2001), Enhancing intimacy in marriage, Branner-Rouledye, Tylor & Forancis group. USA.
31. Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (2006), The ecology of human development. In W. Damon & R. Lerner (Eds.), Handbook of child psychology (6 th ed.), New York: Wiley.
32. Brunwasser, S.M., Gill ham, J.E., & Kim, E.S. (2009). A met a analytic review of the Penn Resiliency Program's effect on depressive symptoms. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 77, 1042-1054.
33. Cheung, W. (2010), Strain, Self- control, and Gender Diefferences in Delinquency among Chinese Adolescents: Extending General Strain Theory. Sociological Perspectives, Vol (53): 321- 345.

34. Chronis, A. M., Gamble, S. A., Roberts, J. E., & Pelham, W. E. (2004), Cognitivebehavioral depression treatment for mothers of children with Attention Deficit/Hyperactivity Disorder, Manuscript in preparation.
35. Desjardins, J., Zelenski, J., & Coplan, R. (2008), An investigation of maternal personality, parenting styles, and subjective well-being. *Personality and Individual Differences*, 44, 587-597.
36. Dorros, S., Hanzal, A., & Segrina, Ch. (2008), The big five personality traits and perceptions of touch to intimate and nonintimate body regions. *Journal of Research in Personality*, 42, 1067-1073.
37. Falahati, Hanieh, Samavi, Abdolvahab, Javdan, Moosa. (2014), Studying the Relationship between Parenting Styles and Behavioral Problems in 3 to 6 Years Old Children. *American Journal of Life Science Researches*. Vol. 2, Issue 1, 186-193.
38. Goodman, S. H., Rouse, M. H., Connell, A. M., Broth, M. R., Hall, C. M., & Heyward, D. (2011), Maternal depression and child psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 14, 1-27.
39. Johnson, S. M. (2004), The practice of emotionally focused marital therapy: Creating connection (2nd ed.), *Creating connection (2nd ed.)*, New York: Brunner/ Routledge.
40. Lee, P. C., Niew, W. I., Yang, H. J, Chin-hung Chen, V., & Lin, K. C. (2012), A meta-analysis of behavioral parent training for children with attention deficit hyperactivity disorder. *Research in Developmental Disabilities*, 33, 2040-2049.
41. Lieb, R., Wittchen, H., Hofler, M., Stat, D., Fuetsch, M. , Stein, M. , & Merikangas, K. (2007), Parental psychopathology, parenting styles and the risk of social phobia in offspring, *Archives of General Psychiatry*, 57, 859-866.
42. Mcclelland, M., Morrison, F. (2003), the emergency of learning related social skills in preschool children, *Early childhood research Quarterly*, 18, 206-224.

43. Raudino, A., Fergusson, D. M., & Horwood, L. J. (2013), The quality of parent/child relationships in adolescence is associated with poor adult psychosocial adjustment. *Journal of Adolescence*, 36 (2), 331-340.
44. Renner, L. M. (2012), Single types of family violence victimization and externalizing behaviors among children and adolescents. *Journal of Family*, 27, 177-186.
45. Santrock, John W. (2011), *Life-span development*, Published by McGraw-Hill, an imprint of The McGraw-Hill Companies, Avenue of the Americas, New York, Schaufeli, W. B.
46. Spector, P. (2006), *Industrial and Organizational Psychology*, New York: John Wiley & Sons, Inc.
47. Sternberg, J. R. (2011), A review of the relationship among parenting practices, parenting style, and adolescent school achievement, *Educational Psychology Review*, 17, 120-146.
48. Strong, Bryan, Christine De Vault. (2007), *The Marriage And Family Experience Intimate Relationship In A Changing*.
49. Vanderhasselt, M. A. and De Raedt, R. (2012), How Ruminative Thinking Styles Lead to Dysfunctional Cognitions: Evidence From, *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 43, 910-914.
50. Vera, P. Eliseo & Moon. Byongook. (2013), An Empirical Test of Low Self-control Theory among Hispanic Youths. *Youth Violence and Juvenile Justice*. Vol (11): 179-193.
51. Wilson, L. C., Rholes, W. S., Simpson, J. A., & Trans, S. (2007). Labor, delivery, and early parenthood: An attachment theory perspective. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 505-518.